

Shrīman- MAHĀBHĀRATAM

Part VII

IXX Harivāṇshaparvan

WITH

Bhārata Bhāṇadeepa by Neelakantha.

Edited by

Pandit Rāmachandrashāstri Kīṇjāwadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1857]

First Edition

[A. D. 1936

8 12 1

(All Rights Reserved)

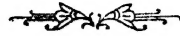

श्रीमद्भागवतम् ।

सप्तम भागे—हरिवंशपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित—
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्यारव्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिन्ना स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रास्ताविकम् ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ १ ॥

इह खलु भगवान्पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसंकटाज्जन्तून्नुद्दिधीषुः
सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि, तानि यथा—

भारतपर्व-गणना ।

(१) आदिपर्वणि—१ अनुक्रमणिकापर्व, २ पर्वसंग्रहपर्व, ३ पौष्यपर्व, ४ पौलोमपर्व,
५ आस्तीकपर्व, ६ अंशावतरणपर्व, ७ संभवपर्व, ८ जतुगृहपर्व, ९ हिडिंबवधपर्व, १०
बकवधपर्व, ११ चैत्ररथपर्व, १२ स्वयंवरपर्व, १३ वैवाहिकपर्व, १४ विदुरागमनराज्यालम्भ-
पर्व, १५ अर्जुनवनवासपर्व, १६ सुभद्राहरणपर्व, १७ हरणाहरणपर्व, १८ खांडवदाहपर्व,
१९ मयदर्शनपर्व, (२) सभापर्वणि—२० सभाक्रियापर्व, २१ जरासंधवधपर्व, २२
दिग्विजयपर्व, २३ राजसूयिकपर्व, २४ अर्घाभिहरणपर्व, २५ शिशुपालवधपर्व, २६ द्यूत-
पर्व, २७ अनुद्यूतपर्व, (३) वनपर्वणि—२८ किर्मीरवधपर्व, २९ अर्जुनाभिगमनपर्व,
३० कैरातपर्व, ३१ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व, ३२ नलोपाख्यानपर्व, ३३ तीर्थयात्रापर्व, ३४
जरासंधवधपर्व, ३५ यक्षयुद्धपर्व, ३६ निवातकवचयुद्धपर्व, ३७ आजगरपर्व, ३८ मार्कण्डेय-
समस्यापर्व, ३९ द्रौपदीसत्यभामापर्व, ४० घोषयात्रापर्व, ४१ मृगस्वप्नोद्भवपर्व, ४२ व्रीहि-
द्रौणिकपर्व, ४३ द्रौपदीहरणपर्व, ४४ जयद्रथविमोक्षणपर्व, ४५ रामोपाख्यानपर्व, ४६ पति-
व्रतामाहात्म्यपर्व, ४७ कुण्डलाहरणपर्व, ४८ आरण्यपर्व, (४) विराट्पर्वणि—४९
पांडवप्रवेशपर्व, ५० समयपालनपर्व, ५१ कीचकवधपर्व, ५२ गोहरणपर्व, ५३ वैवाहिक-
पर्व, (५) उद्योगपर्वणि—५४ सेनोद्योगपर्व, ५५ संजययानपर्व, ५६ प्रजागरपर्व, ५७
सनत्सुजातपर्व, ५८ यानसंधिपर्व, ५९ भगवद्दानपर्व, ६० सेनानिर्याणपर्व, ६१ उल्लूक-
द्रुताभिगमनपर्व, ६२ रथातिरथपर्व, ६३ अंबोपाख्यानपर्व, (६) भीष्मपर्वणि—६४
जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व, ६५ भूमिपर्व, ६६ भगवद्गीतापर्व, ६७ भीष्मवधपर्व, (७) द्रोण-
पर्वणि—६८ द्रोणाभिषेकपर्व, ६९ संशप्तकवधपर्व, ७० अभिमन्युवधपर्व, ७१ प्रतिज्ञापर्व,
७२ जयद्रथवधपर्व, ७३ घटोत्कचवधपर्व, ७४ द्रोणवधपर्व, ७५ नारायणास्त्रमोक्षपर्व, ७६
(८) कर्णपर्व, (९) शल्यपर्वणि—७७ शल्यवधपर्व, ७८ हृदयप्रवेशपर्व, ७९ गदा-
युद्धपर्व, (१०) सौप्तिकपर्वणि—८० सौप्तिकपर्व, ८१ ऐषिकपर्व, (११) ह्येपर्वणि—
८२ जलप्रदानिकपर्व, ८३ स्त्रीविलापपर्व, ८४ श्राद्धपर्व, (१२) शान्तिपर्वणि—८५
राजधर्मपर्व, ८६ आपद्धर्मपर्व, ८७ मोक्षधर्मपर्व, (१३) अनुशासनपर्वणि—८८ दान-

धर्मपर्व, ८९ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व, (१४) अश्वमेधपर्वणि—९० अश्वमेधपर्व, ९१ अनु-
गीतापर्व, (१५) आश्रमवासिकपर्वणि—९२ आश्रमवासपर्व, ९३ पुत्रदर्शनपर्व,
९४ नारदागमनपर्व, ९५ (१६) मौसलपर्व, ९६ (१७) महाप्रस्थानिकपर्व, ९७ (१८)
स्वर्गारोहणपर्व, (१९) खिलहरिवंशपर्वणि—९८ हरिवंशपर्व, ९९ विष्णुपर्व १००
भविष्यपर्व च । आहत्य पर्वाणि शतम् ।

महाभारतं हरिवंशश्च ।

एतत्पर्वशतेऽन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमाणिकाध्याये—

हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।

विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ २ ॥

भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ३ ॥

(आ. प. अ. २ श्लो. ८२, ८३) तथा ग्रन्थसंख्याया अपि—‘ एकं शतसहस्रं च
मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ’ इत्युक्ताया हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—‘ भविष्यान्तरमेतत्ते
कथितं भारतं मया ’ इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य ।

अत्र केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते—महाभारताख्यो ग्रन्थः स्वर्गारोहणपर्वान्त एव, न तत्र
त्रिपर्वात्मकस्य हरिवंशस्यान्तर्भावः । हरिवंशाख्यो ग्रन्थस्तु श्रीकृष्णचरित्ररूपेण स्वतंत्रतया एव
विलिखितो वर्तते, परं यदा खलु महाभारतं शतसहस्रसङ्ख्यात्मकं न बभूव, अतः तन्मह्य्यापूर्णयेऽ-
यं संपूर्णो ग्रन्थस्तत्परिशिष्टतया कैश्चनाधुनिकैः परिकल्पित इति ।

अत्र ब्रूमः—यतो हि सूक्ष्मेक्षिकयाऽष्टादशपर्वसंमितं महाभारतं, त्रिपर्वात्मको हरि-
वंशश्च, एतद्वयं सम्यक् समालोचयतां ‘हरिवंशान्तमेव महाभारतम्’ एतत्सिद्धान्तमाधकानि परः-
शतान्यान्तराणि प्रमाणानि दृशोर्गोचराणि भवन्ति । अत्र तन्मह्य्यात्कानिचन दिगर्थस्वेन प्रदर्शयामः—

(१) महाभारतस्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहपर्वाध्याये या खलु महाभारतीयशनपर्वगणना
दृश्यते तदन्तःपातीन्येव हरिवंशान्तर्गतानि—हरिवंशपर्व, विष्णुपर्व, भविष्यपर्व चेत्येतानि त्रीणि
पर्वाणि ।

(२) अस्यैव पर्वसंग्रहाध्यायस्यैकोनाशीतितमे श्लोके ‘ हरिवंशस्य हरिवंशकथने
भविष्यकथने च तात्पर्यम् ’ इति समुल्लेखः ।

(३) अथास्य हरिवंशस्योपक्रमाध्याये चतुर्थश्लोकान्ते “सौते सुमहदाख्यान् भवता परि-
कीर्तितम् । भारतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ।..... अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्म-
निश्चयाः । विचित्राश्च कथायोगा जन्म चागम्यमनुत्तमम् ।... तत्र जन्म कुरुणां वै त्वयोक्तं
लोमहर्षणे । न तु वृष्ण्यन्धकानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ।... महाभारतमाख्यान् बह्वर्थं श्रुतिवि-
स्तरम् । कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ।.... न च मे तृप्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ।
एकश्चैव मतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा । भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् । कथयस्व

कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन” इत्यादिग्रन्थसंदर्भेण हरिवंशाख्यो विभागो महाभारतान्तर्गत एव क्रमप्राप्तश्च स भाग इति सिध्यति । यतः स्वर्गारोहणान्ते भारताख्यानं समाप्तं न तु महाभारताख्यो ग्रन्थः, अतस्तस्मात्तये शौनकेन जनमेजयेन च पर्यनुयुक्तौ सौतिवैशम्पायनावग्रिमं ग्रन्थं प्राब्रूताम् ।

(४) हरिवंशपर्वणि त्रिंशाध्याये “ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ” इति वदता वैशम्पायनेनादिपर्वस्था ययातिकथा जनमेजयं स्मारिता, तेन महाभारतस्था ययातिकथा पूर्वं, हरिवंशश्च पश्चात्, उभयोरप्येककर्तृकत्वमेकग्रन्थान्तर्गतत्वं चेति दृश्यते ।

(५) हरिवंशपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्याये ‘ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ’ इत्यनेनाशरीरिणी वाक् या किल दुप्यन्तं प्रति प्रोक्तवतीति प्रत्यपादि, तत्खलु शकुन्तलावचनमादिपर्वणि चतुःसप्ततितमेऽध्यायेऽस्ति । अत एतेनापि पूर्वग्रन्थसंदर्भप्रदर्शनेन द्वयोरेकग्रन्थत्वं सिद्धं भवति ।

(६) हरिवंशपर्वणि चतुष्पञ्चाशत्तमेऽध्याये देवादीनामंशावतरणकथनसंदर्भे ‘ मित्रस्य धनदस्य च ’ इत्यनेन कणिकर्षिर्मित्रांशत्वेन समुल्लिखितः । अयं समुल्लेख आदिपर्वणि जम्बूककथाप्रवक्तारं कणिकर्षिं समुद्दिश्यैव कृत इति निश्चप्रचम् । एतेनाप्यस्मन्मतं दृढं भवति ।

(७) भविष्यपर्वणः समाप्तौ द्वात्रिंशदधिकशततमेऽध्याये पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलं वर्णितम् । तेनापि ज्ञायते—यद्यपि भारतं स्वर्गारोहणान्तमवभाति तथापि शतपर्वगणनायां खिलहरिवंशस्यान्तर्भावकथनात्, हरिवंशान्तमेव महाभारतमिति स्पष्टयितुमत्र भारतश्रवणविधिः कीर्तित इति । एतदध्यायान्ते च भारतसमाप्तिसूचिका ‘ शं नो मित्रः शं वरुणः ’ इत्यादिवत्पठिता—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वेषां वाञ्छिता अर्था भवन्त्वस्य च पारणात् ॥ ४ ॥

एषा शान्तिरपि सुधीभिरवश्यमनुसंधेया । भविष्यपर्वणस्त्रयास्त्रिंशदधिकशततमेऽध्याये यः खलु त्रिपुरवधवृत्तान्तः पूर्वकथासंबन्धं विरहय्यैव समुद्धारितस्तस्य बीजं तु विष्णुकथानां श्रुतीनां च श्रवणात्परमपदप्राप्तिरन्ते भवत्विति । कथासंदर्भोऽयं परमनिपुणेन व्याख्यात्रा नीलकण्ठपण्डितेन समग्रोऽप्यन्यथैव व्याख्यातस्तेनैवैकेन संदर्भेण विष्णुकथाश्रवणं श्रुत्यर्थसमाकलनमप्येकपद उभयमपि भवतीत्यहो व्याख्यानशैली ।

(८) आनुशासनिके पर्वणि ‘ कृष्णः शंकराराधनार्थं कैलासं गतवान् ’ इति संक्षेपेणोक्तम् । तद्विस्तरस्तु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रिसप्ततितमेऽध्याये—

किमर्थं गतवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः ।

गतः कैलासशिखरमालयं शंकरस्य च ॥

इत्यादिना जनमेजयप्रश्नव्याजेन कृतः । एतेनापि महाभारतहरिवंशयोर्द्वयोरेकग्रन्थत्वं विवादं सिध्यतीति दिक् ।

महाभारतव्याख्याता नीलकण्ठः ।

अथैतस्य सखिलस्य महाभारतग्रन्थस्य व्याख्याता श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरः कतमञ्जन-
पदं निजजन्मना, निवासेन वा विभूषयांचकारेत्यादिविषयके प्रश्नसमूहे मनसि प्रादुर्भूते,
एतेनैव टीकाकृता भारतभावदीपाख्ये महाभारतव्याख्याने यथाप्रसङ्गं तत्र तत्र यदुदलेखि,
तेनैतावन्निश्चेतुं शक्यतेऽस्य पण्डितप्रकाण्डस्योदन्तजातम्—

अस्य चतुर्धरनीलकण्ठस्य पितुर्नाम गोविन्दः, मातुर्नाम अम्बा, भ्रातरश्च शिव-कृष्ण-
व्यम्बकाख्यास्त्रयः, गोत्रं गौतमम्, निवासस्थानं च परमपावन्या गोदावर्यास्तीरस्थो कूर्परग्रामाख्यो
ग्रामः (कोपरगांव), अनेन भारतभावदीपाख्या टीका वाराणसीस्थेन लिखिता । लक्ष्मण-नारायण-
धीरेश-गङ्गाधरपोल-पितृव्यशिव-पितृगोविन्द-चिन्तामणि-गोपालदेवेभ्यः सकाशाद् वेदोपनिष-
न्मीमांसाभक्तिश्रौतादीन्विषयानधिजगे । एतेनास्य व्याख्यानविरचनेऽसाधारणोऽधिकारो व्यज्यते ।
एतत्सर्वमस्य महाभागस्य भारतभावदीपस्थाद्ग्रन्थादेवावधारितं भवति ।

महाभारतपाठसंशोधनम् ।

अथि महाभागाः ! श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरोऽयं हरिवंशसहितं समग्रं महाभारतं व्याख्या-
रचनात्प्रागेवानेकैरादर्शैः साकं संशोध्य यः खलु सम्यगादर्श इति मतिः स्वमनन्यभूतस्यैव
महाभारतादर्शस्य व्याख्यां प्रणिनाय, इत्यत्र नास्ति संदेहविन्दुरपि । अतो यस्य खलु नीलकण्ठ-
कृतभारतभावदीपाख्यटीकोपबृंहितं महाभारतं वर्तते स एवाधुनातन आदर्शभूतो महा-
भारतपाठ इति निश्चेतुं नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः । विभिन्नदेशीयमहाभारतादर्शस्य
पाठान्तरविषयिणीं ग्राह्याग्राह्यचर्चा बहुत्र स्थले समीचीनतयाऽयं कृतवानव्याख्याकारः । एतादृ-
शानि परःशतान्युदाहरणानि प्रदर्शयितुं शक्यानि, तथापि विस्तरभयास्तिष्ठदिव प्रदर्शने—

(१) हरिवंशस्य प्रथमे पर्वणि सप्तत्रिंशाध्याये ‘नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु
पूर्वजः । न्यग्रोधश्च सुनामा च कंकुः शंकुः सुभूमिपः’ एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे पण्डितो
नीलकण्ठ एवमुदल्लिखत्—‘कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधादयोष्टौ, सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् ।
गौडपाठे—सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहु-
स्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कंकुश्चैव सुभूमिप इति शंकुपदस्य लोपमेव कुर्वन्ति ।
तत्र पाठतत्त्वं व्यास एव वेद’ इति । अस्मिन् व्याख्याने सुभूमिपः—सुभूषणः, शंकुः—कंकुः,
एतादृशं पाठान्तरं प्रदर्श्य तत्र युक्तयुक्तविचारमपि कृत्वा सुभूमिपः अयमेव पाठः साधीया-
निति किल टीकाकृता सुनिपुणतया समासाधि । एवमेवेतरत्रापि पाठान्तरविषये टीकाकर्तुरस्य
विवेचनशैली कामं दरीदृश्यते । आस्तां तादृयमानुमानिकः पन्थाः ।

(२) टीकाकारोऽयं व्याख्यारम्भे सुस्पष्टतयैवेदं समुद्रवोषयत्, यथा—

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्क्रोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यः ।

प्राचां गुरुणामनुष्ठृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥ ५ ॥

(म. भा. आ.पृ. १) अतः 'पण्डितनीलकण्ठेन व्याख्याकरणार्थं स्वीकृतः श्रीमन्महाभारतादर्शोऽ-
संशोधित एव ' इति किल ये पण्डितमन्याः संगिरन्ते, संसूचयन्ति च ततो हेतोः श्रीमन्महा-
भारतस्य नवीनादर्शकरणावश्यकताम्, तत्स्वत्वविचारितमनोहरमेवेति सिद्धम् । अन्यच्च
यस्मिन्खलु काले पर्याप्ता संशोधनसामग्री दुरवगमा, संशोधनकल्पना च विद्वद्भिरनादृता,
तस्मिन् काले पण्डितनीलकण्ठमहाभागस्य यत्खलु सम्यक्तया पाठान्तराणि समालोच्याभिनव-
मेव महाभारतादर्शं कृत्वा तस्योपरि यथार्थतया व्याख्याकरणम्, तत्स्वत्वतीवाभि-
मानास्पदं भारतवर्षीयाणाम् ।

महाभारतार्थविवेकः ।

यथा महाभारतस्याभिनवमादर्शं व्यधत्तनीलकण्ठमहाभागस्तथायं महाभारतार्थविषयेऽपि
सविशेषं संशोधनमकरोत् । ये च दुरवगाह्यतया प्राक्तनव्याख्याकृद्भिरव्याख्याताः श्लोकाः
श्लोककदम्बा वा, तान्सर्वानप्ययं महाभागः सम्यगव्याख्यातवान् । स्वकीयटीकास्वरूपं
च सुविशदतया वर्णितमेतेन पण्डितप्रकाण्डेन । यथा—

उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं

गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटं न न स्फोटिताः ।

न च्छिन्ना न तमश्चराननततिर्भक्ता न नाह्लादिता

नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः ॥ ६ ॥

अस्मिन्पद्ये भारतभावदीपाख्यटीकायाः स्वरूपं परिवर्णितमस्ति । सुलभग्रन्थस्याऽन-
पेक्षिततया एव व्याख्यानं न कृतम्, दुरवगमानि पद्यानि सम्यक् सविस्तरं व्याख्यातानि, तथा
च यानि खलु महाभारते कूटपद्यानीतस्ततो नयनयोगोचराणि भवन्ति, यद्विषये 'संजयो वेत्ति
वा न वा' इति भगवतो व्यासस्यापि द्रढीयानसंशयस्तानि परःशतानि कूटपद्यानि महाभागेन
नीलकण्ठपण्डितेनामुना सम्यग्, विशकलितानि, अर्थश्च तेषां संदर्भानुकूलः परिलिखितः ।
एतद्विषये महाभारतार्थपरिचिन्तका एव प्रमाणम्, तथा च ये खलु सुगमतराः संदर्भा इति जनै-
र्मन्येरंस्तेषां पौर्वापर्यं मनसि निधाय महत्येतैरैद्ययावदनासादितया तर्कपद्धत्या ते व्याख्याताः ।
अत्र निदर्शनानि बहूनि सन्ति, परं विस्तरभयाद्यैव तद्विषये लेखनीं व्यापारयितुमिच्छामः,
किंत्वेतद्विषये पण्डितनीलकण्ठेन स्वत एव यदुदलेखि तस्योलेखं परं कुर्मः । हरिवंशे
भविष्यपर्वणि पौष्कराख्यमेकं पर्व, तस्य व्याख्यानारंभेऽयं टीकाकारः कूटविशसनरूपं
स्वकार्यं सम्यक् साभिमानं च विलिख्यानन्तरमुक्तवान्—

कस्य्यम्बकमृते कालकूटाभं पुष्करोद्भवम् ।

कण्ठे कर्तुं क्षमो लोक कामजित्पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥

इदमत्राकृतम्—यथा खलु भगवांस्त्र्यम्बक एव नीलकण्ठाभिधः कालकूटं कण्ठे कर्तुं
क्षमस्तथैवाहमेव शिक्षानयप्रणयसंयमैः ख्यातश्चतुर्धरो व्याख्याता महाभारतस्थां कूटपरंपरां

सम्यक् कण्ठे कर्तुं (व्याख्यातुं) क्षमः नैवान्यः कोऽपि । अन्यच्चास्यैव हरिवंशस्य भविष्य-
पर्वाणि विंशाध्यायान्ते पण्डितप्रकाण्डोऽयमेवमवादीत्—

परैरदर्शितः पन्थाः पौर्वापर्यबलान्मया ।

यथाकथाञ्चिदुन्नीतः पण्डिताः शोधयन्तु तम् ॥ ८ ॥

एतेनास्य संशोधनविषये प्रागल्भ्यमतिशयितं विनयमाहात्म्यमपि स्फुटं भवति । एतेन
संदर्भेण नीलकण्ठविरचितभारतभावदीपाभिधटीकाया अभ्यर्हत्वं सिध्यति ।

श्रीमन्नीलकण्ठकृतः स्वग्रन्थोल्लेखः ।

अयं नीलकण्ठोऽविमुक्तिनिरुक्तिरित्याख्यमेकं स्वतन्त्रग्रन्थमपि प्राणैषीदित्येतदुल्लेखेनैव ज्ञातुं
शक्यते । यथा—हरिवंशपर्वण्यादिमे हरिवंशोपपर्वण्येकोनत्रिंशाध्याये—‘ एवं वाराणसीशमा
अविमुक्तं च कीर्तितम् ’ एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे—विस्तरस्त्वस्मत्कृतायामविमुक्तनिरुक्तौ
द्रष्टव्यः, इति ।

हरिवंशे भविष्यपर्वाणि सप्तदशाध्याये ‘ स हि वेदमयो यज्ञः ’ इति श्लोकव्याख्याने,
“विस्तरस्तु—वेदस्तुतिटीकायां स्पष्टीकृतोऽस्मद्गुरुभिः” इत्युल्लेखो वर्तते, तेन श्रीमद्भागवतत्र्या-
ख्याता कश्चन पण्डितोऽस्य गुरुगोपीदिति ज्ञायते ।

पण्डितनीलकण्ठस्य यथावच्चरितमुपरितेनेन तदुल्लेखेनैव स्फुटं भवति । पं तस्य
जनिः कस्मिन्काले समभवत् टीका च कदा विलिखिता इत्याद्युद्भूतजातं तदुल्लेखाभावात्तत्र
स्पष्टतया परिज्ञातुं शक्यते, तथापि तट्टीकासंदर्भगताः, तत्तत्प्रादेशिकभाषाशब्दाः शब्दकोश-
निर्देशाः, तत्तद्ग्रन्थकारनिर्देशाः, वेदान्तपरम्परोल्लेखाश्च तद्विषयां दिशं संसूचयेयुरिति बाहं
विश्वसिमः ।

समासत एतद्विषयकं यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । इतोऽप्यधिकतरो विस्तरोऽस्माभिः प्रणेतव्यमा-
णायां ‘ महाभारतभूमिकायां ’ क्रियेत ।

अयिः महानुभावाः सकलशास्त्रपुराणेतिहासज्ञेविज्ञा विद्वन्मणयो रमिकोत्तंसाः
पाठकमहोदयाः ! श्रीमतः करुणावरुणालयस्य परमेशितुरसाधारणया कृपया भवतां च
शुभाशंसया सटीकस्य महाभारतस्य हरिवंशाख्योऽयं सप्तमः खण्डो यथावत्संज्ञा
भवतां करकमलं समाश्रयितुं सन्नद्ध इति किल समवलेक्य प्रमोदभरमावहस्यस्मदीयं
नितान्तमन्तरङ्गम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखः ।

अयि प्रेष्टाः ! अस्य हरिवंशाख्यमहाभारतान्तिमभागस्य संशोधनकर्माणि यानि
विलादर्शपुस्तकानि प्रमाणतया पाठनिर्धारणाय स्वीकृतानि तानीमानि—

१ ‘ क ’ इति संज्ञितं लिखितं सटीकं, वेदशास्त्रेतिहासपुराणकोविदानां भय्याशास्त्री
गुर्जर इत्याख्यानां पुण्यपत्तनवास्तव्यानाम् ।

२ ‘ ख ’ इति संज्ञितं कलिकातानगरे ‘ बेंगल एशियाटिक सोसायटीसंस्कारा ’

१८३९ तमे ख्रिस्ताब्दे मुद्रितं मूलमात्रम् । नैकविधप्राच्यपुस्तकसंग्रह-
व्यसनिनां डॉ० न. गो. सरदेसाई महोदयानां ' ओरिएण्टल बुक् एजन्सी
पूना ' संस्थाधिपतीनां कृपया लब्धम् ।

३ ' ग ' इति संज्ञितं ' भट्टपल्ली ' निवासिपण्डितप्रवरश्रीयुक्त-पञ्चाननतर्करत्न-
भट्टाचार्यैः सम्पादितं श्रीमन्नीलकण्ठकृतटीकासहितं १३१२ तमे वङ्गाब्दे
मुद्रितं वङ्गाक्षरमयं पुस्तकम् ।

४ ' घ ' इति संज्ञितं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वर-
स्टीममुद्रणालये १८४७ तमे शालिवाहनशके पोथीरूपेण मुद्रितं सटीकम् ।

५ ' ङ ' इति संज्ञितं ' घ ' संज्ञकपुस्तके निर्दिष्टम् ।

एषादर्शपुस्तकेषु ' ख ' संज्ञितं पुस्तकमेव विशेषतो भिन्नानुपूर्वीकं वर्तते । अन्य-
पुस्तकेष्वपि क्वाचित्काः पाठभेदास्तत्र तत्र दरीदृश्यन्ते । अत एतत्पुस्तकसंशोधनेऽतिवि-
साहाय्यमेतेषां पुस्तकानां समभवादिति हेतोरेतत्सकलादर्शपुस्तकाधिपतिषु शतशो
धन्यवादान् वितरामः ।

परिशिष्टानि ।

अहो नु खलु भोः पण्डितवरेण्याः प्रियपाठकमहाभागाः ! यथास्य खिलहरिवंशस्य
महाभारतान्तिमो भाग इति महीयस्त्वं तथैवायं हरिवंशोऽनपत्यानां पुत्रप्रार्थिनां यथाविधि पारा-
यणेन संतानप्रदत्वेन कल्पतरुरिवेहामुत्र च परमहितकारीत्याकलय्य ग्रन्थान्ते परिशिष्टतया
सन्तानगोपालमंत्रविधिः, संतानकरं यन्त्रम्, बन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं सन्तानगोपालमंत्रानुष्ठान-
विधिः, साविधि हरिवंशमाहात्म्यं च संयोजितम् ।

तथा च सकलमहाभारतोपसंहारभूतं सर्वजनप्रातःस्मरणार्हं भारतसावित्रीस्तोत्रमपि
विविधादर्शपुस्तकैः संशोध्य परिशिष्टरूपेणात्र निवेशितम् ।

आशंसनम् ।

एतादृशः साङ्गोपाङ्गोपबृंहितो नीलकण्ठपण्डितकृतभारतभावदीपाख्य-हरिवंशदीपा-
पराभिधव्याख्यासनाश्रितो महाभारतस्य चरमो भागः श्रीमत्पाठककरकमलयोः समर्पित
आचन्द्रतारकं मङ्गां पठनपाठनादिरूपेण चिरन्तनं क्षेमं विधत्तां सर्वेषामिति जगन्नियन्तारं
रमाजार्नि संप्रार्थ्य विरतिं समाश्रयते—

मितिः—शिवरात्रिः, शकः १८५७ }
मुवनमारतीग्रन्थशाला, पुण्यपत्तनम् । }

विद्वज्जनविधेयः

किञ्जवडेकरोपाहो रामचन्द्रशास्त्री ।

आदौ पाण्डवधार्तराष्ट्रजननं लाक्षागृहे दाहनं
द्यूतं श्रीहरणं वने विहरणं मत्स्यालये वर्तनम् ।
लीलागोग्रहणं रणे विहरणं संधिक्रियाजृम्भणं
पश्चाद्भीमसुयाधनादिनिघ्नं ह्येतन्महाभारतम् ॥१॥

॥ श्रीभारती विजयते ॥

विषयानुक्रमणिका ।

हरिवंशपर्व ।

१

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१	४६	आदिसर्गकथनम्	१
२	५७	दक्षोत्पत्तिकथनम्	७
३	१४०	मरुदुत्पत्तिकथनम्	११
४	३४	पृथूपाख्यानारंभः	१७
५	५६	पृथोश्चरितवर्णनम्	१८
६	५५	पृथ्वीदोहनम्	२१
७	९०	स्वायंभुवादिमन्वन्तराणि	२३
८	४५	मन्वन्तरयुगादेर्गणना	२७
९	६६	वैवस्वतादीनामुत्पत्तिः	३०
१०	३८	ऐलोत्पत्तिः	३३
११	५७	शर्यातेर्वंशवर्णनं धुंधुवधश्च	३४
१२	२४	दृढाश्वादिसगरान्तानां वंशः, गालोत्पत्तिश्च	३७
१३	३४	त्रिशंकुवर्णनमिक्ष्वाकुवंशश्च	३८
१४	३०	सगरचरितम्, समुद्रस्य सागरनाम च	३९
१५	३८	सगरवंशवर्णनम्	४१
१६	४६	आदित्यस्य श्राद्धदेवेतिनामोपपत्तिः	४२
१७	४२	पितृगणोत्पत्तिकथनम्	४४
१८	८२	पितृणां नामस्थानयोर्वर्णनम्	४७
१९	२२	दिव्यज्ञानोत्तरं मार्कण्डेयस्य स्वानुभवः	५१
२०	१४३	बृहत्क्षत्रोजभीढवंशः, उग्रायुधचरितं चटकोपाख्यानं च	५२
२१	४४	श्राद्धमाहात्म्यम्	५८
२२	११	चक्रवाकवर्णनम्	६०
२३	३६	हंसवर्णनम्	६१

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
२४	३८	ब्रह्मदत्तचरितम्	६३
२५	७१	सोमचरितम्, देवासुरयुद्धं बुधजन्म च	६५
२६	४९	उर्वशीपुरुवरसोर्वृत्तम्	६८
२७	५८	ऐलपुत्रस्यामावसोर्विशवर्णनम्	७०
२८	३७	आयुर्वंशः, रजिराजोपाख्यानं च	७२
२९	८३	अनेनसोर्वंशः, धन्वन्तरिजन्म, दिवोदासचरितं च	७४
३०	४९	ययातिचरितम्, ययातिवंशश्च	७८
३१	६१	पुरुवंशः, रौद्राश्वपुत्रस्य कक्षयोर्वंशश्च	८०
३२	१२९	ऋचोय्याजमीढादीनां वंशवर्णनम्	८३
३३	६२	यदुकार्तवीर्यवंशकथनम्	८८
३४	४१	क्रोष्टुष्टुष्णिगवंशयोर्वर्णनम्	९१
३५	२२	कृष्णजन्म, कालयवनाद्भयं तद्वधश्च	९३
३६	३१	क्रोष्टुवशः, ज्यामघसृष्टिश्च	९४
३७	३३	सात्वतवंशवर्णनम्	९६
३८	५८	भजमानवंशः, स्यमन्तकोपाख्यानं च	९८
३९	४२	सत्राजिद्वधः, स्यमन्तकानयनं च	१००
४०	६६	जनमेजयप्रश्नभारप्रतानम्	१०२
४१	१७४	भगवतो वराहादिरूपेण प्रादुर्भावः	१०७
४२	३९	संक्षेपेण सृष्टिवर्णनं तारकामयसंग्रामश्च	११५
४३	३१	देवासुरयुद्धे दैत्यानां युद्धसज्जा	११७
४४	५२	देवदेवाद्युद्धम्	११९
४५	७७	देवासुरसंग्रामः, और्वग्निरजननं च	१२२
४६	६२	दैत्यमायानाशः, कालनेम्यादिभ्यो देवभयम्	१२६
४७	५९	कालनोमिपराक्रमः	१२९
४८	८४	श्रीकृष्णेन कालनेमिवधः, देवानां स्वास्थ्यं च	१३१
४९	२९	ब्रह्मलोकवर्णनम्, तत्रस्थऋषिकृतं विष्णुयजनं च	१३५
५०	४८	विष्णोः स्वापप्रबोधादि	१३७
५१	३३	भूभारहरणाय विष्णोः प्रार्थना	१४१
५२	६०	देवसभायां विष्णुं प्राति धरणिवाक्यम्	१४२
५३	७९	पितामहं प्राति देववाक्यमंशावतरणं च	१४५
५४	८६	अवतारविषये विष्णुं प्राति नारदवाक्यम्	१४८
५५	५१	नारदसान्त्वनं ब्रह्मकृतं विभोजनस्थानकीर्तनं च	१५२

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतहरिवंशपर्वविषयाः पञ्चमः अध्यायः समाप्तः ॥

विष्णुपर्व

२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१	३२	कंसं प्रति नारदवाक्यं दूतान्प्रति कंसवाक्यं च	१५१
२	५५	देवकीवसुदेवयोरवरोधः । देवकीगर्भरक्षणार्थं योगमायां प्रति भगवद्वाक्यं च	१५८
३	३५	स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिः	१६१
४	६५	देवक्यां वसुदेवतः संकर्षणकृष्णादीनामुत्पत्तिः	१६३
५	३२	वसुदेवोपदेशेन नन्दस्य व्रजे गमनम्	१६६
६	३४	कृष्णेन शकटभञ्जनं, पूतनावधश्च	१६८
७	३७	कृष्णेन यमलार्जुनभङ्गः	१७०
८	३८	वृन्दावनगमने कृष्णदेहाद्वकोत्पत्तिश्च	१७२
९	३५	गोपान्प्रति नन्दवाक्यं वृन्दावनप्रवेशश्च	१७४
१०	४३	प्रावृट् वर्णनम्	१७५
११	६०	वनक्रीडा, भांडीरवर्णनम्, यमुनाहृदः, कालियदमनविचारश्च	१७७
१२	४९	कालियदमनेन यमुनाया विमलता	१८०
१३	२६	धेनुकवधः, तालवनस्य क्षेमश्च	१८२
१४	५९	बलभद्रेण प्रलम्बवधः	१८३
१५	१९	इन्द्रमखोत्सुकान्गोपान्प्रति कृष्णवाक्यम्	१८५
१६	४५	उपेन्द्रेण महेन्द्रमखभेदनं शरदो वर्णनं च	१८७
१७	३९	गोवर्धनमहोत्सवः	१८९
१८	६६	आसारात्पीडिते व्रजे, तद्रक्षणार्थं कृष्णेन गोवर्धनधारणम्	१९०
१९	१०२	इन्द्रागमनम्, गोविन्दाभिषेकश्च	१९३
२०	३५	गोपैः कृष्णप्रशंसनं गोपीसंक्रीडनं च	१९८
२१	२५	वृषभासुरवधः	२००
२२	१०३	वसुदेवाक्षेपपूर्वकं कंसेन व्रजं प्रत्यक्रूरप्रेषणम्	२०६
२३	३०	कंसं प्रत्यन्धकहितवाक्यम्	२०६
२४	७६	अक्रूरागमनापुरा कृष्णेन हयरूपकेशिवधः	२०७
२५	३९	अक्रूरस्य व्रजप्रवेशः	२११
२६	७१	गोपनिमन्त्रणं, मथुरायान्ना, नागलोकदर्शनं कृष्णाक्रूरभाषणं च	२१३
२७	६२	कृष्णेन रजकवधः, कुब्जानुग्रहः, कंसधनुभङ्गश्च	२१६

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
२८	११८	कंसस्य चाणूरमुष्टिकौ प्रति युद्धादेशः, कंसजन्मवृत्तान्तश्च	२१८
२९	४४	रङ्गवर्णनम्, कुवल्यापीडवर्णनं च	२२३
३०	९३	मलयुद्धम्, चाणूरमुष्टिकवधः, सानुगकंसवधश्च	२२५
३१	५९	कंसयोषितां विलापः, कंसमातु रोदनम्, पतिं प्रति भाषणं च	२२९
३२	६४	कंसस्यान्त्यसंस्कारः, उग्रसेनाभिषेकश्च	२३१
३३	४५	रामकृष्णयोः सांदीपनेः सकाशाद्विद्यासंपादनम्, दक्षिणा- रूपेण स्वगुरुमृतपुत्रप्रत्यर्पणम्, प्रतिनिवर्तनं च	२३४
३४	२२	दुहितृप्रेरितस्य जरासंधस्य यादवनाशे प्रवृत्तिः	२३६
३५	१११	जरासंधेन चतुरङ्गैः सैन्यैर्मथुरोपरोधः, यादवमागधयुद्धं च	२३७
३६	४०	द्वन्द्वयुद्धे बलभद्रेण पराजितस्य जरासन्धस्य पलायनम्	२४१
३७	७३	पुनर्योद्धुमागतं दृष्ट्वा यदूनां मंत्रणा, श्रीकृष्णं प्रातः विकट्टुणा यदुवंशविस्तारवर्णनं च	२४२
३८	६६	यादवोत्पत्तिः तेषां पराक्रमादि च	२४६
३९	८३	जरासंधभयाद्रामकृष्णयोर्भ्रमणम्, जामदग्न्येन तयोः संगतिः, मिथः कथाकथनं च	२४८
४०	४८	परशुरामेण साकं रामकृष्णयोगोमन्तारोद्वेगम्, कृष्ण- संवादानन्तरं परशुरामप्रतिनिवर्तनं च	२५१
४१	६२	बलरामस्य कादम्बरीपानम्, रामकृष्णजिघृक्षया जरासंधस्य गोमन्तसमीपमागमनम्	२५३
४२	८७	जरासन्धप्रेरणया गोमन्तपर्वतदाहः	२५६
४३	९८	जरासन्धसैनिकैः सह रामकृष्णायोर्युद्धं, जरासंधपराजयः, चेदिराजेन सह करवीरपुरं प्रति गमनं च	२५९
४४	६५	शृगालराजेन सह कृष्णस्य युद्धम्, तद्वधः, शृगालपुत्राभिषेकश्च	२६३
४५	१९	रामकृष्णयोर्मथुरागमनम्, तदा तत्र महोत्सवश्च	२६५
४६	६०	बलरामस्य गोकुलागमनं, गोपीभिः क्रीडनं कालिन्ध्याः वर्षणं च	२६६
४७	४६	चराणां वचनेन रुक्मिणीस्वयंवराय कृष्णस्य कुण्डिननगरे गमनम्	२६८
४८	५१	विदर्भासभायां जरासंधसुनीथयोर्भाषणे	२७०
४९	६७	दन्तवक्त्रस्य भाषणं, भीष्मकस्य निर्णयश्च	२७२
५०	८९	भीष्मकसंसदि कृष्णेनाश्वासनम्	२७५

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
५१	७१	श्रीकृष्णभीष्मकसंवादः	२७९
५२	५१	कालयवनं प्रति शाल्वगमनम्	२८२
५३	५७	कालयवनं प्रति जरासन्धसंदेशः	२८६
५४	१०	कालयवनवाक्यम्	२८७
५५	१२५	द्वारावतीप्रयाणसंकेतः	२८७
५६	३५	कालयवनस्याभियोगो द्वारवतीप्रयाणं च	२९२
५७	७०	कालयवनवधः	२९३
५८	८४	द्वारावतीनगरनिर्माणम्	२९६
५९	८१	रुक्मिणीहरणम्	२९९
६०	४५	रुक्मिणपराजयः	३०३
६१	५९	प्रद्युम्नविवाहो रुक्मिवधश्च	३०४
६२	२०	बलदेवमाहात्म्यम्	३०६
६३	१२६	नरकवधः	३०७
६४	७३	पारिजातहरणम्	३११
६५	५५	पारिजातनिबन्धनः सत्याक्रोपः	३१४
६६	५५	श्रीकृष्णेन भामाक्रोधकारणप्रश्नः	३१६
६७	१०५	पारिजातोत्पत्तिकथनम्	३१९
६८	४०	पारिजातहरणे श्रीकृष्णप्रतिज्ञा	३२२
६९	७३	इन्द्रस्य पारिजातदानेऽसंमतिः	३२३
७०	५०	पारिजातं न दास्यामीतीन्द्रभाषणम्	३२६
७१	५४	नारदस्य द्वारकां प्रति गमनम्	३२८
७२	६६	कश्यपकृतं रुद्रस्तात्रम्	३३१
७३	१०५	इन्द्रकृष्णयोर्युद्धं विष्णोरुत्कर्षश्च	३३६
७४	५४	श्रीकृष्णकृता शिवस्तुतिः	३४०
७५	६९	स्वर्गात्पारिजातानयनम्	३४३
७६	३५	द्युतरोः पुनः स्वस्थाने नयनम्	३४६
७७	२८	पुण्यकविधिः	३४७
७८	३५	पुण्यकव्रतवर्णनम्	३४८
७९	७२	पुण्यकव्रतवर्णनम्	३५०
८०	५२	अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतानि	३५३
८१	४४	उमाव्रतकथनसमाप्तिः	३५६

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
८२	३५	षट्पुरवधः	३५०
८३	५६	यज्ञविस्तरौ दुष्टनिग्रहश्च	३६०
८४	६८	अनिरुद्धविक्रमः राज्ञां बन्धनं च	३६२
८५	७९	निकुम्भप्रभृतीनां वधः	३६५
८६	६३	अन्धकवधः	३६७
८७	३९	महादेवेनान्धकवधः	३७०
८८	८१	जलक्रीडावर्णनम्	३७१
८९	८८	छालिक्यक्रीडा	३७४
९०	७८	भानुमतीहरणं निकुम्भवधश्च	३८१
९१	५४	वज्रनाभवधवृत्तान्तः	३८४
९२	६३	वज्रनाभपुरं प्रति प्रद्युम्नादीनां गमनम्	३८६
९३	६२	वज्रनाभपुरे प्रद्युम्नप्रवेशः	३८८
९४	५१	प्रभावतीपाणिग्रहणम्	३९०
९५	३९	प्रद्युम्नभाषणम्	३९२
९६	७०	प्रद्युम्नदैत्ययुद्धम्	३९५
९७	४४	वज्रनाभवधः	३९८
९८	७६	पुनर्विशेषतो द्वारवतीनिर्माणम्	३९९
९९	२८	कृष्णस्य द्वारकाप्रवेशः	४०२
१००	१८	कृष्णस्य सभाप्रवेशः	४०३
१०१	७३	कृष्णपराक्रमवर्णनम्	४०४
१०२	४४	नारदवाक्ये कृष्णस्तुतिः	४०७
१०३	३१	वृष्णिवंशवर्णनम्	४०८
१०४	६४	प्रद्युम्नाहरणम्	४०९
१०५	८४	प्रद्युम्नेन शबरसैन्यविद्रावणम्	४११
१०६	५८	शम्बरप्रद्युम्नयुद्धे नारदभाषितम्	४१४
१०७	३२	शम्बरवधः	४१६
१०८	३६	मायावत्या सह प्रद्युम्नस्य द्वारकागमनम्	४१८
१०९	१०७	बलदेवाह्निकम्	४१९
११०	८८	धन्योपाख्यानम्	४२३
१११	१८	वासुदेवमाहात्म्यम्	४२६
११२	३०	कृष्णस्योदीचीगमनः	४२७
११३	३२	मृतब्राह्मणपुत्रस्य पुनः प्रत्यानयनम्	४२८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
११४	२७	गूढोद्घाटनम्	४२९
११५	२३	वासुदेवपराक्रमवर्णनम्	४३१
११६	८८	बाणासुराख्यानम्	४३१
११७	६४	पार्वत्याः सकाशात् उषाया वरलाभः	४३५
११८	९८	उषायाः स्वप्नदर्शनमनिरुद्धानयनार्थं चित्रलेखाया द्वारका- गमनं च	४३७
११९	२०३	अनिरुद्धस्योषया सह गान्धर्वेण विधिना विवाहो बाणत- त्सैन्याभ्यां युद्धं च	४४०
१२०	४८	अनिरुद्धकृत आर्यास्तवस्तद्वरलाभश्च	४४७
१२१	१४५	श्रुतहृतानिरुद्धपाशबन्धनस्य कृष्णस्य शोणितपुरगमनम्	४४९
१२२	९३	युद्धेऽग्निगणापयानं, ज्वरोत्पत्तिस्तेन कृष्णस्य युद्धं च	४५४
१२३	३९	ज्वरस्य पराजयो वरलाभश्च	४५७
१२४	५६	बाणसैन्यैः सह कृष्णस्य युद्धं बाणसैन्यापयानं, रुद्रेण सह कृष्णयुद्धादिकीर्तनं च	४५८
१२५	६३	ब्रह्मवाक्यात्कृष्णबाणयोर्युद्धनिवृत्तिः, पितामहजिज्ञासया मार्कण्डेयकर्तृकं हरिहरमाहात्म्यकीर्तनं, स्तवकथनं च	४६०
१२६	१६४	कार्तिकेयापयानं, बाणबाहुच्छेदनं, बाणस्य हराद्वलाभा- दिकीर्तनं च	४६३
१२७	१४८	अनिरुद्धस्य नामपाशमोचनम्, कृष्णस्य वरुणालयगमनम्, वरुणेन सह युद्धं, द्वारकाप्रत्यागमनं च	४६८
१२८	४१	उषया सहानिरुद्धस्य विवाहः, उपाहरणांपाख्यानसमाप्तिश्च	४७३

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतविष्णुपर्वानुक्रमणिका समाप्ता ॥

भट्टिष्यपर्व

३

१	१८	जनमेजयपुत्रनामकथने पाण्डववंशप्रतिष्ठावर्णनम्	४७७
२	४५	व्यासं प्रति राजसूयद्विषये जनमेजयप्रश्नः	४७८
३	४३	व्यासोक्तं कलियुगभविष्यम्	४८०
४	५३	कलियुगवर्णनम्	४८२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
५	४०	जनमेजयाश्वमेधः इन्द्रस्य कापट्यं च	४८५
६	१३	एतद्ग्रन्थश्रवणफलम्	४८६
७	२५	पुष्करप्रादुर्भावः	४८७
८	२६	कृतयुगादिपरिमाणम्	४९१
९	२३	एकार्णवविधिः	४९३
१०	६९	एकार्णवे भगवन्मार्कण्डेयसंवादः	४९६
११	१७	महापद्मोत्पत्तिः	५००
१२	१८	सर्वभूतोत्पत्तिः	५०२
१३	२९	मधुकैटभवरप्रदानम्	५०४
१४	१७	ब्रह्मणो मानसपुत्राणामुत्पत्तिः	५०५
१५	१२	जनमेजयमोक्षः	५०९
१६	४६	सांख्ययोगविचारः	५१०
१७	६९	कर्मफलपरिच्छेदाय योगवर्णनम्	५१४
१८	३६	योगोपसर्गकथनम्	५२१
१९	५५	सगुणब्रह्मविंदो युगधर्मकीर्तनम्	५२४
२०	२३	मनोधाराविचारः	५२७
२१	२३	कर्मभार्गकथनम्	५२९
२२	२८	प्रवृत्तिधर्मफलम्	५३२
२३	४९	प्राणायामवर्णनम्	५३४
२४	१५	वर्णाश्रमधर्मपरिपालनम्	५३९
२५	१६	ईशभक्तिमाहात्म्यम्	५४१
२६	५५	मोहविवेकयोर्युद्धम्	५४२
२७	४८	आत्मोपासनादिकथनम्	५४५
२८	९२	विष्णोस्तपश्चर्या परमैश्वर्यलाभश्च	५४९
२९	२१	देवासुराणां तपःसिद्धिः	५५६
३०	३२	पृथुराज्याभिषेककथनादि	५५७
३१	१९	हिरण्यकशिपु राजसूयवर्णनम्	५६०
३२	६३	दक्षयज्ञविनाशः	५६१
३३	४७	वराहप्रादुर्भाववर्णनम्	५६४
३४	४८	वराहकृतो धरोद्धारः	५६६
३५	५०	महीवर्णनम्	५६८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
३६	६०	हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिकथनम्	५७०
३७	३३	लोकानामाधिमत्यव्यवस्थापनम्	५७२
३८	३५	देवासुरयुद्धोद्योगः, तद्युद्धवर्णनं च	५७३
३९	२३	हिरण्याक्षवधः	५७५
४०	२८	इन्द्रादीनां मोचनं तेषामाधिपत्यलाभश्च	५७६
४१	७६	नृसिंहावतारः	५७७
४२	२१	हिरण्यकशिपुसभावर्णनम्	५७९
४३	१७	नृसिंहं दृष्ट्वा दानवानां विस्मयः, प्रन्हादवाक्यं च	५८०
४४	२८	नृसिंहस्योपरि दैत्यानां शस्त्रास्त्रपातः	५८१
४५	३२	नृसिंहकृतो दैत्यमायानिरासः	५८२
४६	७६	हिरण्यकशिपोः पराक्रमः	५८३
४७	३८	हिरण्यकशिपोर्वधो ब्रह्मकृता नृसिंहस्तुतिश्च	५८६
४८	२९	वामनप्रादुर्भावे बलेरभिषेकः	५८८
४९	४८	त्रैलोक्यविजयार्थं बलेरुद्योगः, मयस्य युद्धाभिगमनं च	५८९
५०	२८	शम्बररादिदैत्यसन्नहनम्	५९१
५१	९२	सुरासुरयुद्धे बलेः स्वयमुद्योगवर्णनम्	५९२
५२	६३	देवसैन्यानां युद्धोद्योगः	५९६
५३	४१	देवासुरयुद्धाधारभे सनकाद्यागमनम्	५९९
५४	८०	देवासुरयोस्तुमुलयुद्धस्य यज्ञरूपेण वर्णनम्	६०१
५५	१६९	धरादिदेवैः सह नमुचिप्रभृतीनां घोरतरयुद्धम्	६०४
५६	६५	देवासुरयुद्धे कुजम्भोत्कर्षवर्णनम्	६०८
५७	६९	देवासुरयुद्धे वृत्रासुरोत्कर्षवर्णनम्	६१०
५८	१०१	देवासुरयुद्धे केशिरुद्रयोस्तुमुलयुद्धम्	६१३
५९	१०२	देवासुरयुद्धे कालप्रन्हादयोर्युद्धम्	६१६
६०	७४	देवासुरयुद्धे कुबेरानुन्हादयोर्युद्धम्	६१९
६१	४४	देवासुरयुद्धे विप्रचित्तिवरुणयोर्युद्धम्	६२१
६२	४०	बृहस्पतिकृतोऽग्निस्तवः	६२३
६३	१६	बालिं प्रति प्रन्हादवाक्यम्	६२४
६४	३२	बलिवासयोर्युद्धम्, वासवस्य पराजयश्च	६२५
६५	१८	बलेर्विजये श्रियः स्वयमागमनकथनम्	६२७
६६	४७	देवगणैः सह कश्यपादित्योर्ब्राह्मसदनगमनकथनम्	६२७

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
६७	२६	कश्यपादीन्प्रति ब्राह्मवाक्यम्, क्षीरोदस्योत्तरेतीरे कश्यपापदेर्गमनं, तपश्चर्या च	६२९
६८	७	कश्यपकृता परब्रह्मस्तुतिः	६३०
६९	२१	कश्यपादीन्प्रति महाविष्णोर्वरप्रदानकथावतारः	६३१
७०	७३	वामनप्रादुर्भावः	६३२
७१	५६	वामनस्य बालियज्ञे गमनम्, त्रिपादभूमिलाभः, त्रिविक्रममूर्तिधारणं च	६३४
७२	१०७	विष्णोरादेशात् बलेः पातालप्रवेशः, तत्कृतविष्णुस्तवः, बलिं प्रति गरुडस्य उक्तिप्रयुक्ती, वामनस्तवफलकथनं च	६३७
७३	४५	श्रीकृष्णं प्रति रुक्मिण्यः पुत्रप्रार्थनाकथनम्	६४०
७४	२७	श्रीकृष्णस्य कैलासगमनविचारः	६४२
७५	३०	द्वारवतीरक्षणे यादवान् प्रति श्रीकृष्णस्य वचनम्	६४३
७६	३६	श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमगमनम्	६४४
७७	२०	श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमे. आतिथ्यस्वीकारः	६४६
७८	२६	श्रीकृष्णस्य समाधिः कोलाहलश्च	६४६
७९	२९	पिशाचागमनम्	६४७
८०	८९	घण्टाकर्णकृता विष्णुस्तवप्रार्थना तस्य समाधिलाभश्च	६४९
८१	२१	घण्टाकर्णस्य विष्णुसाक्षात्कारः	६५२
८२	४३	घण्टाकर्णकृतो विष्णुस्तवः	६५३
८३	३२	घण्टाकर्णस्य मुक्तिः	६५५
८४	२८	श्रीकृष्णतपोवर्णनम्	६५६
८५	२२	श्रीकृष्णसमीपे इन्द्रादीनामागमनम्	६५७
८६	१८	श्रीकृष्णसमीपे शिवागमनम्	६५८
८७	३८	श्रीविष्णुकृता शिवस्तुतिः	६५९
८८	६७	श्रीशिवकृता विष्णुस्तुतिः	६६०
८९	२०	महादेवेन श्रीकृष्णस्वरूपवर्णनम्	६६२
९०	३८	पुनरपि शिवकृता विष्णुस्तुतिः	६६३
९१	१८	पौण्ड्रकवृत्तान्तारम्भः	६६५
९२	२३	पौण्ड्रकनारदसंवादः	६६६
९३	२५	पौण्ड्रकस्य द्वारकावरोधः	६६७
९४	३३	यादवानां युद्धयोगः	६६८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
९५	४०	सात्यकिपौण्ड्रकयोः संवादः	६६९
९६	३८	सात्यकिपौण्ड्रकयोर्युद्धम्	६७०
९७	२६	सात्यकिपौण्ड्रकयुद्धम्	६७२
९८	२५	एकलव्यवधः	६७३
९९	१५	पौण्ड्रकयुद्धम्	६७४
१००	४४	द्वारकायां प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पौण्ड्रकेण सह युद्धम्	६७४
१०१	२५	पौण्ड्रकवधः	६७६
१०२	२४	एकलव्यकथासमाप्तिः	६७७
१०३	१०	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	६७८
१०४	१९	हंसडिम्भकोत्पात्तिः	६७९
१०५	२७	हंसडिम्भकयोर्वरलाभः	६७९
१०६	१७	हंसडिम्भकयोर्मृगया	६८१
१०७	३०	दुर्वासोदर्शनम्	६८१
१०८	१९	संन्यासधर्मनिन्दा	६८३
१०९	२०	दुर्वाससो भाषणम्	६८३
११०	१७	यतीनां द्वारकागमनम्	६८४
१११	७०	श्रीकृष्णं प्रति दुर्वाससो वाक्यम्	६८५
११२	२४	कृष्णस्य हंसडिम्भकवधप्रतिज्ञा, यतिभोजनं च	६८८
११३	२८	हंसडिम्भकयोर्दूतप्रेषणम्	६८९
११४	४२	जनार्दिनाख्यस्य दूतस्य द्वारावतीप्रयाणम्	६९०
११५	३९	दूतस्य संदेशनिवेदनम्	६९१
११६	९	श्रीकृष्णस्य प्रतिसंदेशः	६९३
११७	१४	हंसवाक्यम्	६९३
११८	४८	सात्यकिवाक्यम्	६९४
११९	२१	सात्यकिप्रतिप्रयाणम्	६९६
१२०	१९	श्रीकृष्णस्य पुष्करं प्रति गमनम्	६९७
१२१	२७	उभयसैन्ययोः पुष्करतीर्थप्रवेशः	६९८
१२२	२५	संकुलयुद्धम्	६९९
१२३	२२	विचक्रवधः	७००
१२४	२२	हंसबलभद्रयोर्युद्धम्	७०१
१२५	२७	सात्यकिडिम्भकयोर्युद्धम्	७०२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१२६	४७	हिडिम्बेन साकं वसुदेवोग्रसेनयोर्युद्धम्, बलभद्रेण हिडिम्ब- पराभवश्च	७०३
१२७	४९	श्रीकृष्णहंसयोर्युद्धम्	७०४
१२८	१३	हंसवधः	७०६
१२९	१५	डिम्भकस्यात्मत्यागः	७०७
१३०	२०	नन्दयशोदयोगोर्वर्धने श्रीकृष्णदर्शनम्	७०७
१३१	१२	श्रीकृष्णस्य द्वारावतीगमनम्	७०८
१३२	१०१	पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलम्	७०९
१३३	८३	त्रिपुरवधवृत्तान्तः	७१३
१३४	३१	हरिवंशवृत्तान्तः	७०९
१३५	१७	हरिवंशश्रवणफलं महाभारतसमाप्तिश्च	७२०

॥ भारती विजयते ॥

हरिवंशमाहात्म्यम्

विषयानुक्रमणिका ।

		पृष्ठम् ।
१	संतानगोपालमंत्राविधिः	१
२	संतानकरं यन्त्रम्	३
३	बन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं संतानगोपालमन्त्राविधिः	५
४	हरिवंशमाहात्म्यारंभः प्रथमोऽध्यायः	७
५	हरिवंशश्रवणाविधिः द्वितीयोऽध्यायः	८
६	हरिवंशश्रवणाविधिः तृतीयोऽध्यायः	९
७	श्रोतृहणां नियमाः, विप्रपत्न्याः कथा च । चतुर्थोऽध्यायः	१०
८	संतानगोपालमन्त्राविधिः पञ्चमोऽध्यायः	१२
९	दानं व्यासपूजनं च	१३

नरा आपः समाख्यातास्तासामयनमादितः ।

यतस्त्वं भूतभव्येश तन्नारायणशब्दितः ॥४४॥

—भविष्यपर्व, अ. ८८ पृ. ६६२